

Шматаў В.Ф., доктар
мастацтвазнаўства, Інстытут
мастацтвазнаўства, этнаграфіі
і фальклору НАН Беларусі

РАЗВІЦЦЁ МЕДЗЯРЫТУ
ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ СТАРАДРУКАХ
(кан.ХVІ—ХVІІІ стст.)

Украінскія даследчыкі (У.Січынскі, Я.Ісаевіч, Д.Сцепавік, А.Запаска), а следам за імі рускія (А.Сідараў, С.Клепікаў і інш.) сцвярджаюць, што адна з найбольш дасканалых і адмысловых тэхнік гравюры — медзярыт — на ўсходнеславянскіх землях узнік ва ўкраінскім друкарстве, а пазней з Украіны пашыраўся ў Расіі. Беларусь, яе майстры металагравюры ў гэтых даследаваннях не згадваюцца.

Тым часам тэхніка гравюры на метале з'явілася на Беларусі задоўга да таго, як з ёю пазнаёміліся ўкраінскія і рускія майстры. Больш таго, як убачым далей, менавіта беларускія майстры перанеслі медзярыт ва ўкраінскія і рускія старадрукі.

Добра вядома, што развіццю медзярыту ва ўсіх краінах панярэднічала гравюра на дрэве [Кристеллер П. История европейской гравюры XV—XVIII вв. М., 1939; Журов А.П., Третьяков Е.М. Гравюра на дереве. М., 1977]. У адрозненне ад заходнееўрапейскіх краін (найперш Нямеччыны), дзе дрэварыты напачатку распаўсюджваліся ў выглядзе лубкоў рэлігійнага зместу, на ўсходнеславянскіх землях яны пашыраліся разам з кнігадрукаваннем (як ілюстрацыя). Ужо ў Бібліі Ф.Скарыны (1517—1519) — першай друкаванай кірыліцкай Бібліі ў свеце (!) — прадстаўлены ўсе віды і жанры ілюстрацый: партрэт, сюжэтна-тэматычныя выявы, застаўкі, канцоўкі і інш.

З Захаду (дакладней з чэшскай Прагі) Скарына адначасна з друкарствам пераносіць тэхніку гравюры (запазычаную ў Нямеччыне і Чэхіі) на ўсходнеславянскія землі. У першым

віленскім выданні “Малой падарожнай кніжкі” (20-я гг. XVI ст.) асобныя ілюстрацыі адціснуты з дошак, рэзаных для слаўтай нюрнбергскай “Сусветнай хронікі” Г.Шэдэля (1493). Яны хутчэй за ўсё належаць настаўніку Дзюрэра Міхаэлю Вольгемуту.

Пасля Скарыны дрэварыт трывала ўвайшоў у беларускія старадрукі, аздобіўшы выданні Вільні, Заблудава, Куцеіна, Супрасля, Магілёва і інш. [З прычыны адсутнасці публікацый па дадзенай тэме вымушаны спасылацца на сваю кніжку “Беларуская кніжная гравюра XVI—XVII стагоддзяў”. Мн., 1984].

З Беларусі ілюстрацыя-дрэварыт крочыць у Маскву, а пазней на Украіну. У першым маскоўскім дакладна датаваным выданні — Апостале — друку Івана Фёдарова і Пятра Цімафеева Мсціслаўца (1564) франтыспіс з выявай апостала Лукі выкананы не без удзелу Пятра Цімафеева Мсціслаўца, які, паводле шэрага аўтараў (Е.Галубкіна, Т.Льяшэвіч), у маладыя гады працаваў у віленскай друкарні Ф.Скарыны [Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951.— С.111—113].

Цалкам пад уплывам Беларусі развівалася тэхніка гравюры ва ўкраінскім друкарстве. Пераехаўшы з Заблудава ў Львоў, Іван Фёдараў перавёз туды з Беларусі (але зусім не з Масквы, як пішуць многія аўтары) друкарскае абсталяванне, у тым ліку дошкі гравюр на дрэве. Ён выкарыстаў іх ужо ў першыя ўкраінскага друкарства — львоўскім Апостале (1574). На франтыспісе (самай ранняй гравюры на Украіне) тут бачым тую ж, выкананую Пятром Мсціслаўцам (паводле першаўзору нямецкага майстра Эрхарда Шона), рамку з выявай трыумфальнай брамы, якая раней аздобіла згаданы маскоўскі Апостал (пазней гэтая ж рамка ўпрыгожыла тытул слаўтай астрожскай Бібліі 1581 г. і адно з найбольш ранніх выданняў на літоўскай мове — “Пасцілу” Даўкшы, 90-я гг. XVI ст.). На адвароце ж першага ліста львоўскага Апостала адціснута дрэварытная ілюстрацыя — герб Хадкевіча, якая раней друкавалася ў заблудаўскім Псалтыры (1570) [Запаско Я. Мистецтво книги

на Украіні XVI—XVIII стст. Львів, 1971.— С.40—42]. На франтыспісе ж ранняй астрожскай “Кнігі аб постнічавці” (1594) адціснута выява евангеліста, рэзаная Пятром Мсціслаўцам для віленскага Евангелля (1575). У астрожскім выданні, аднак, евангеліст фігуруе ў якасці Васіля Вялікага.

Факты ўздзеяння беларускай гравюры на дрэве на рускую і ўкраінскую лёгка памножыць. І гэта зразумела. Пасля Майнца, дзе Іаган Гутэнберг здзейсніў найвялікшы пераварот у гісторыі цывілізацыі — вынайшаў друкарства, — гравюра на дрэве пашыраецца ў розных гарадах і краінах (Бамберг, 1458; Страсбург, 1461; Кёльн, 1464; Аўгсбург і Базель, 1468; Нюрнберг, 1470), а затым у Італіі (1465), Чэхіі (каля 1468) і інш.

Як зазначана вышэй, з Захаду Скарына перанёс тэхніку гравюры на беларускія і літоўскія землі. Новаўвядзенне вялікага палачаніна не магло заставацца незаўважаным: рускія і ўкраінскія майстры “чорнага друкарства” хутка зразумелі перавагі новай тэхнікі тыражавання відарыса — дасканалага сродку распаўсюджвання мастацкіх вобразаў, ідэй.

Аналагічная з’ява адбывалася і ў развіцці самай ранняй тэхнікі гравюры на метале — медзярыту.

Звязаная генезісам з чаканкай і злотніцтвам, рознымі тэхнікамі апрацоўкі металу, гравюра на метале пачала шырока прымяняцца ў заходнесўрапейскім друкарстве толькі з другой паловы XVI ст. Асобныя спробы ўжыць яе ў інкунабульны перыяд — карты ў працах Птагемя, выпушчаныя ў Рыме ў 1478 г., адзінкавыя ілюстрацыі ў надрукаваным у 1488 г. “Падарожжы ў Святую зямлю” і інш.— мелі эпизадычны характар [Фуке Ф. Книговедение. М., 1982.— С.218]. З сярэдзіны XVI ст. медзярыт усё часцей ужываецца ў ілюстраванні (найбольш у Італіі), а ў XVII ст. гэтая тэхніка гравіравання дамінуе ў друкарстве заходнесўрапейскіх краін. Перад гравіроўкай на дрэве яна мела шэраг істотных пераваг. Так званыя падоўжны, ці “абразны”, дрэварыт, які з часоў Скарыны панавалі ў беларускай кнізе, ужо не мог паспяхова выконваць складаныя жыццёвыя задачы.

Узнікненне новых жанраў (картаграфіі, відаў гарадоў, панегірычных гравюр з вялікімі тэкстамі і інш.) патрабавала ад мастакоў больш дасканалай тэхнікі.

Медзярыт спрыяў шырокаму ўжыванню перакрываючай штрыхоўкі, багатай танальнай мадэліроўкі формы, рэалістычнай перадачы рэфлексаў, святлаценняў і паўтонаў. Іменна ў гравюры на медзі ў XVII ст. найбольш ярка выявіліся новыя пошукі мастакоў у перадачы прасторы, засваенні класічнай спадчыны.

Да таго ж рыхлыя лініі дрэварыту не адпавядалі барока з яго імкненнем да пышнасці формаў, багатага святлоценнявых эфектаў, дынамічнасці і экспрэсіўнасці.

Прымяненне медзярыту ў ілюстраванні было звязана са значнымі цяжкасцямі. У адрозненне ад гравюры на дрэве ён адносіцца да глыбокага друку. Таму медзярыт амаль немагчыма выкарыстаць адначасна з друкаваннем тэксту, які ажыццяўляецца метадам высокага друку. Вось чаму медзярыты напачатку звычайна друкаваліся на асобных лістах і ўклеіваліся ў кнігу (у той час як гравюры на дрэве арганічна ўваходзілі ў набор і друкаваліся адначасна з тэкстам).

Тут няма неабходнасці аналізаваць тэхніку металагравюры з яе мноствам разнавіднасцей (“сухая іголка”, афорт, пункцірная гравюра і інш.). Адзначым толькі, што гэтая тэхніка больш складаная, чым тэхніка дрэварыту; яна патрабуе асобнага абсталявання, спецыяльнага станка, разцоў (так званых “грабштыхелей”) і інш.

Трэба аддаць належнае майстрам беларускай кнігі, якія пераадолелі немалыя цяжкасці на шляху засваення медзярыту і ўсталявалі яго ў беларускую кнігу. Ёсць падставы меркаваць, што першыя вопыты гравюр на метале на беларускія тэмы яшчэ ў другой палавіне XVI ст. рабіліся за мяжой — у Італіі, Германіі, Галандыі. У 1568 г. быў выкананы медзярыт, які паказвае прыём каралём Сігізмундам Аўгустам у 1567 г. іншаземных паслоў у Гродне. Гравюра зроблена вядомым майстрам М.Цюнтам па малюнку Г.Адэльгаўзера, створанаму, як лічыў Э.Раставецкі, у Гродне.

У 1579 г. у Італіі награвіраваны “Карта Полацкай зямлі” і “План Полацка”. Малюнак выканаў Станіслаў Пахалавецкі, пісар канцылярыі караля Стэфана Баторыя. Гравіраваў карту і план Полацка вядомы італьянскі майстар Батыста Кавалерыс.

У канцы XVI—пачатку XVII ст. медзярыт актыўна ўвайшоў у беларускую кніжную графіку. У Вялікім княстве Літоўскім да медзярыту адным з першых звярнуўся нясвіжскі мастак Тамаш Макоўскі. Гравёр, друкар і картограф, ён працаваў у Нясвіжы пры двары князя Мікалая Радзівіла Сіроткі. Паводле Ю.Калачкоўскага, Макоўскі жыў у 1575—1630 гг. У некаторых даследаваннях сцвярджаецца, што тэхніку медзярыту Макоўскі ўпершыню прымяніў у 1604 г. у Панегірыку братоў Скарульскіх. На самой жа справе першыя медзярыты Макоўскага датуюцца 1601 г. Гэта тытульны ліст кнігі “Вандраванні князя Мікалая Радзівіла Сіроткі ў замежныя краіны”, якая выйшла ў Брунсбергу ў 1601 г. Тытул кнігі аздоблены гравіраванай на медзі рамкай з малюнкам Іерусалімскага крыжа. Устаноўлена: Макоўскі ездзіў у Брунсберг (гравёр выехаў туды з Нясвіжа 10 ліпеня 1600 г.) і знаходзіўся там да выхаду кнігі. Гравюры для брунсбергскіх выданняў рабіліся ў Нясвіжы напярэдачні выхаду кнігі з друку. Адсюль вынікае, што першыя працы гравёра ў тэхніцы медзярыту выконваліся ў канцы XVI ст.

У “Вандраваннях” змешчаны і даволі пасрэдны партрэт Сіроткі — у авальнай рамцы ў пышным княжацкім адзенні.

З імем Макоўскага звязана і выкананне першай капітальнай карты Вялікага княства Літоўскага, на якой адзначана звыш 312 населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі.

Прыгадаем і іншыя медзярытныя ілюстрацыі Т.Макоўскага: да “Гіпікі” К.Дарагастайскага (канец XVI ці пачатак XVII ст.; тытульны ліст да “Панегірыка Казіміру”, выпушчанаму ў 1610 г. друкарняй Віленскай акадэміі. [Здаецца, гэта першы выпадак прымянення гравюры на метале ў акадэмічных выданнях.]

Такім чынам, факты сведчаць, што гравюры на метале на ўсходнеславянскіх землях напачатку засвоілі беларускія майстры кнігі (да Тамаша Макоўскага нам не вядомы ніводны выпадак прымянення медзярыту на Украіне і ў Расіі). У першай палове XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім у гэтай тэхніцы працавалі Аляксандр і Лявонцій Тарасевічы (браты?), Мікола Шымкевіч, Максім Вашчанка, Інакенцій Шчырскі, Лявонцій Кршчановіч, а таксама замежныя майстры: Конрад Гётке, Томас Шнопс, Лаўрэнцій Вілатц, Іаган Энгельгардт, Даніель Пельцэльд, Абраам ван Вестэрфельд.

Большасць іх ілюстравалі выданні Віленскай езуіцкай акадэміі. Нельга не зазначыць, што тэхнікай медзярыту значна часцей ілюстраваліся польска-лацінскія кнігі, а ў кірыліцкай дамінаваў дрэварыт, які да канца XVIII ст. развіваўся адначасна з медзярытам. І яшчэ: апошні паводле тэматыкі і стылю больш шчыльна, чым дрэварыт, звязаны з заходнееўрапейскай мастацкай традыцыяй [Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюра...— С.116—133].

Сярод твораў XVIII ст. адзначым унікальную серыю партрэтаў (звыш 160) выпушчанага ў Нясвіжы альбома “Выявы роду князёў Радзівілаў”. Большасць металагравюр прыпісваюць Гершку Ляйбовічу, які, верагодна, паходзіў з Міра. Падобных манументальных выданняў Польшча, Украіна і Расія ў тэя часы не ведалі.

Прааналізаваць тут гравюры на метале ў старадруках Беларусі і Літвы немагчыма. Гэта асобная вялікая праблема, якая можа і павінна стаць тэмай грунтоўнай манаграфіі. Прыгадаем найбольш значныя выданні: “Разарыум” з гравюрамі Аляксандра Тарасевіча, рэзанымі каля 1672 г., магчыма, у Глуску; ягонныя ж медзярыты да выпушчаных у Вільні “Жыццй святых” (1693) [Степовик Д. Олександр Тарасевич. Київ, 1973.— С.13—37]; тытульны ліст да кірыліцкага (!) “Летургікона”, альбо “Служэбніка” (Вільня — Супрасль. 1692—1695), выкананы Лявонціем Тарасевічам (брат Аляксандра Тарасевіча ?), ілюстрацыі да “Манархій Турэцкай” (Слуцк, 1678)

з гравюрамі — паводле подпісаў яны рэзаліся ў Магілёве — Максіма Вашчанкі і інш. [Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюра...— С.116—133.] Гэтыя і іншыя творы пераконваюць, што ў канцы XVI—першай палове XVII ст. (перыяд найбольш плённага развіцця нашага медзярыту) майстры Беларусі і Літвы засвоілі практычна ўсе віды і жанры медзярытнай ілюстрацыі: партрэт, сюжэтна-тэматычную і панегірычную выявы, так званыя “тэзісныя” гравюры (іх яшчэ называюць “канклюдзіямі” або “падпіснымі гравюрамі”).

З Беларусі беларускія майстры кнігі пераносяць металаграфію на Украіну, прымяняюць яе ва ўкраінскіх старадруках. Доўгі час лічылася, што ўпершыню на Украіне металаграфію прымяніў магілёўскі друкар Спірыдон Собаль у кіеўскім Апостале (1628) [Зернова А.С. Белорусский печатник Спиридон Соболев // Книга. Исследования и материалы: Сб.10. М., 1965.— С.129, 135]. Аднак у 70-я гады ўкраінскі даследчык Я.Ісаевіч выявіў некалькі львоўскіх кніг з медзярытамі, якія ў 1616 г. надрукаваў Хрыстафор Вольбрам [Ісаевіч Я.Д. Первые гравюры на меди в книгах типографий Украины // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник. Л., 1979.— С.301—302]. Да пераезду ў Львоў ён займаўся друкарствам у Вільні. Паводле меркавання Я.Ісаевіча, Вольбрам даручыў ілюстраванне згаданаму намі вышэй вільнянцу майстру Конраду Гётке. [Там жа.— С.305.]

Такім чынам, не толькі кіеўскія, але і больш раннія за іх львоўскія выданні на Украіне ілюстраваліся выключна майстрамі Беларусі і Літвы.

Тое ж самае назіраем і пазней. У буйной украінскай Ноўгарад-Северскай друкарні медзярыт (выява Багародзіцы Чарнігаўскай) быў ужыты ўпершыню ў 1676 г. у кнігах Лазара Барановіча. [Клепиков С.А. Оформление книг, изданных Новгород-Северской типографией Барановича в 1674—1679 гг.// Книга и графика. М., 1972.— С.148. Аўтар памылкова меркаваў, што гэта самае ранняе прымяненне медзярыту.] Як і Х.Вольбрам, у ранні перыяд ён быў звязаны з Вільняй

[Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюра... С.141]. Адтуль ён запрасіў у Чарнігаў (сюды ў 1679 г. была пераведзена Ноўгарад-Северская друкарня) згаданых вышэй майстроў металагравюры Л.Тарасевіча, І.Шчырскага і Л.Кршчановіча, а Аляксандр Тарасевіч, які разам з Лявонціем Тарасевічам быў самым адмысловым майстрам медзярыту, пераехаў у Кіеў. З Літвы і Беларусі яны перанеслі на Украіну не толькі ўсе асноўныя віды і жанры металагравюры, але і яе абсталяванне. Цікава, што Л.Кршчановіч ужо ў тых часы сам не без гонару пісаў, што на Украіне зрабіў “тшаніе і початок... конклюдзіі (асобны від гравюры на метале.— В.Ш.) і афікцій тут перад тым в Малой Росіі нігдзі не бывалых...” [Летопись событий в юго-восточной Росіі в XVII веке // Сост. С.Величко. Кіев, 1855.— С.418].

Факты красамоўна сведчаць, што ўсе самыя выдатныя гравюры на метале на Украіне (напрыклад, “Кіева-Пячорскі патэрык” з найвыдатнейшымі ілюстрацыямі Лявонція Тарасевіча, 1702) выканалі мастакі Беларусі і Літвы. Таму недарэчнымі ўспрымаюцца меркаванні Д.Стэпавіка пра ўкраінскае паходжанне гравёраў віленскіх выданняў канца XVII ст. [Степовик Д.В. Украинские гравёры-иллюстраторы виленских изданий конца XVII ст.// Федоровские чтения 1982 г. М., 1987.— С.127—140]. Ніякіх дадзеных для падобных высноў у прыродзе не існуе. Першыя медзярыты ў Маскве (і ў Расіі наогул) з’явіліся ў 80-я гг. XVII ст. у выданнях Сімяона Полацкага, надрукаваных у так званай Верхняй друкарні: “Псалтыр рыфмаваная” (1680), “Гісторыя пра Варлаама і Іасафа” (1680) і інш. [Да Сімяона Полацкага толькі адно выданне было ўпрыгожана медзярытамі: “Вучэнне і хітрасць ратнай будовы пяхотных людзей” (1647—1649). Медзярытныя ілюстрацыі да яго выконваліся ў Галандыі (Гусева А.А. Оформление изданий Симеона Полоцкого...// Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства. М., 1985.— С.457—475).] Іх рэзаў Афанасій Трухменскі па малюнках Сімяона Ушакова. Ініцыятарам быў Сімяон Полацкі,

які валодаў малюнкам (у ягоных рукапісах ёсць выявы). Паводле А.Сідарава, яму належыць не толькі ідэя ілюстравання маскоўскіх кніг медзьярытамі (Сімяон Полацкі пазнаёміўся з гэтай тэхнікай хутчэй за ўсё ў Вільні), але таксама кампазіцыя медзьярытаў [Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951.— С.273]. Асобныя ілюстрацыі ствараліся па ўзоры больш ранніх беларускіх. Так, кампазіцыя медзьярыту “Варлаам і Іасаф” зроблена паводле аналагічнай ілюстрацыі — дрэварыту з куцеінскага выдання “Гісторыя пра Варлаама і Іасафа” (1673); маскоўскія майстры цалкам запазычылі кампазіцыю, што прызнае і А.Сідараў.

Станковая гравюра таксама прыйшла ў Маскву з Беларусі: першым творам быў “Партрэт рускай царыцы Соф’і”, выкананы каля 1689 г. ужо вядомым нам Лявонціем Тарасевічам.

Пасля Сімяона Полацкага медзьярыт не атрымаў у Маскве распаўсюджання. Але ў XVIII ст., калі Пётр I пацвердзіў, што “без живописца и градировальнаго (гравіравальнага.— В.Ш.) мастера обойтися невозможно будет...” [цыт. па кн.: Русская гравюра XVI—XIX вв. М., 1950.— С.7], і запрасіў у Расію з-за мяжы адмысловых майстроў, тэхніка металаграфіі зноў пачала прымяняцца ў рускіх выданнях. На Беларусі ж пасля далучэння да Расіі спынілі сваю дзейнасць амаль усе беларускія друкарні, яе развіццё паступова пачало занепадаць. [У гэты перыяд медзьярыт прымяняўся ў станковай графіцы, асабліва ў выкананні лубкоў.]

Нашы назіранні дазваляюць вызначыць храналогію і геаграфію развіцця металагравюры ва ўсходнеславянскіх старадруках. У канцы XVI ст. Тамаш Макоўскі ў Нясвіжы выконвае медзьярыты да згаданага брандэнбургскага выдання “Падарожжа...”, якое выйшла ў 1601 г. Наступным па часе быў нясвіжскі “Панегірык братаў Скарульскіх” (1604). У 1615 г. з’яўляюцца львоўскія выданні з медзьярытамі віленскага гравёра Конрада Гётке, а ў 1628 г. убачыла свет ілюстраванае медзьярытам першае кіеўскае выданне — “Актоіх”, якое ажыццявіў беларускі друкар Спірыдон Собаль; у 1679—

1683 г. Сімянам Полацкім надрукаваны першыя маскоўскія выданні з медзярытнымі ілюстрацыямі.

Коган І.Л., суіскальнік,
Беларускі ўніверсітэт культуры

СВЯТЫЯ БРАТЫ КІРЫЛ І МЯФОДЗІЙ (да пытання пра нацыянальную ідэю)

Шматлікія ацэнкі атэістычна настроеных аўтараў ролі св.Кірыла і Мяфодзія ў станаўленні славянскай культуры заўсёды мелі адзін велізарны недахоп, які зводзіў на нішто жаданне атрымаць уласнае ўяўленне пра сувязь місіі гэтых святых са славянскім этнасам. Складанне св.Кірылам для славянскай мовы адметнай азбукі — “глаголіцы” (кірыліцы) — у лепшым выпадку суадносіцца з фарміраваннем на гэтай аснове сучаснай базы многіх славянскіх моўных формаў. Але яшчэ ні адзін аўтар (наколькі нам вядома) не звярнуў сур’ёзнай увагі на тое, з якой мэтай складалася гэтая азбука, а фактычна — славянская моўная форма. Праўдзівей, якая сувязь існуе паміж місіяй св.братаў і найглыбейшымі пластамі нацыянальных і культурна-гістарычных ідэй народаў. Пераклад Бібліі на славянскую мову з’яўляецца толькі знешняй, г.зн. гістарычнай, мэтай місіянерства св. Кірыла і Мяфодзія. Нас жа цікавіць схаваная за ёй метагістарычная задача, якая рэалізоўвалася ў гісторыі і якая, мяркуючы па ўсім, складае адзін з важнейшых бакоў нацыянальнай ідэі славянскага этнасу, і ў прыватнасці Беларусі.

Св. Кірыл і Мяфодзій, што гаварылі з дзяцінства на славянскай мове, доўга рыхтавалі, а потым ажыццявілі місію хрысціянскай “асветы” многіх славянскіх народаў, такіх як Балгарыя на чале з ахрышчаным царом Барысам, Маравія, Польшча, Чэхія, Кіеўская Русь, Вальны. Выклікана гэтая місія была складаным палітычным становішчам, у якім апынулася